

Дмитрашко С.А.

Специфіка формування та функціонування ідеології націонал-соціалізму

У статті розглянуто основні підходи до вивчення ідеології націонал-соціалізму. Здійснено аналіз ідеології націонал-соціалізму за допомогою системного підходу. Автором показані перспективи розглядання зв'язку структури і функцій ідеології з соціально-політичними структурами і соціально-психологічними контекстами.

Ключові слова: тоталітаризм, фашизм, націонал-соціалізм, політична ідеологія, структура і функції ідеології.

В статье рассмотрены основные подходы к изучению идеологии национал-социализма. Осуществлен анализ идеологии национал-социализма с помощью системного подхода. Автором показаны перспективы рассмотрения связи структуры и функ-

ций идеологии с социально-политическими структурами и социально-психологическими контекстами.

Ключевые слова: тоталитаризм, фашизм, национал-социализм, политическая идеология, структура и функции идеологии.

The article is devoted to the main approaches to the research of the ideology of National Socialism. The analysis of the ideology of National Socialism was fulfilled by means of a systematic approach. Author shows the perspectives of analysis of links between structures/functions and socio-psychological context.

Key words: totalitarianism, fascism, National Socialism, political ideology, structure and function of ideology.

УДК 321.64

Дмитрашко С.А.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри соціології,
філософії і права
Одеської національної академії
харчових технологій

Серед значної кількості проблем, які виникають у процесі вивчення націонал-соціалізму, особливої уваги заслуговує проблема ідеологічного фактору у визначенні напрямів суспільно-політичного розвитку. Аналіз ідеологічної діяльності тоталітарного режиму є важливим, оскільки націонал-соціалісти визначали свою діяльність як революцію націонал-соціалістів щодо створення імперії з новим соціальним порядком.

Для розкриття теми дослідження та з'ясування ролі ідеології в тоталітарних режимах базовими є концепції, представлені в принципово важливих працях Т. Адорно, В. Корнхаузера, П. Рікера, М.-А. Рукетт, Е. Фромма, Х. Гребінг, Дж. Неурор, Т. Парсонса, О. Бланка.

Модернізація пов'язана з вибором доктрин розвитку, тому важливим є визначення духовних пріоритетів та соціально-політичної дійсності, що обумовили вибір програми НСДАП як політичної програми розвитку країни. Не менш важливим є вивчення складових елементів ідеологічної системи та їхнього зв'язку у певній комбінаториці ідей та механізмів адаптації до соціально-політичних структур та соціокультурних контекстів, що можна визначити метою статті.

Виходячи з цього положення, проаналізовано ідеологічний вплив на діяльність режиму, з урахуванням того, що дослідження «будь-якої сфери діяльності індивіда не може не вестися у відриві від сукупності пануючих у цей період уявлень про характер і мету діяльності, носієм яких виступає її суб'єкт. Без урахування історичної специфіки ментальності конкретного народу в цю епоху неможливо зрозуміти і своєрідність прояву різноманітних форм соціального антагонізму в суспільстві, а також поведінку індивідів, що належать до нього» [1, с. 32]. У цьому контексті також продуктивним є використання системного підходу, який дає змогу

сприймати суспільство як макросистему, яка знаходиться на певному етапі розвитку, а також провести аналіз ядра і елементів ідеології націонал-соціалізму. Ідеологічне панування просякло всі сфери суспільного життя, тим самим створивши високу адаптивність, пластичність режиму та нову тоталітарну політичну культуру. Застосування зазначених підходів щодо вивчення ідеології націонал-соціалізму дає змогу розширити уявлення про сутність, структуру й функції ідеології, створення стратегіями розвитку суб'єктами політичного процесу, а також моделі поведінки тих, хто інтер'ює правила політичної гри.

За думкою О. Бланка, ідеологія фашизму проявилася у створенні нацистської програми, розрахованої на прихилення до себе та пошук дієвих методів агітації. Пізніше вона отримує риси характеру «теоретичної бази» [2, с. 23]. Досить поширена позиція, яка сприймає ідеологію як засіб мобілізації ресурсів, тобто ідеологія редукується до інструменту легітимації влади та пропаганди. Вважаємо, що продуктивним буде аналіз структури ідеології як системи з поясненням динаміки елементів та взаємозв'язку з соціокультурною сферою, політико-інституціональною організацією.

Ідеологія націонал-соціалізму є упорядкованою системою ідей, цінностей, настанов, елементів соціальної психології, спрямованою на адаптацію теоретичних положень щодо мети та напряму розвитку країни до об'єктивних умов у конкретний історичний період. Ідеологія як система складається з елементів – ідейних положень; їхньої якості – спрямованість на певну модель розвитку та структури з певною організованістю елементів – план або проект моделі. На початковому етапі структурним елементом, який визначав модель розвитку та характер ідеології націонал-соціалізму, була ідея національної революції, створення нового соці-

ального ладу. Відповідно, структура ідеології була оформлена таким чином:

- елементи (расизм, ультра націоналізм, «народна спільнота» з принципом соціальної рівності);
- якість елементів (революція з метою створення тоталітарної моделі розвитку держави);
- структура (тоталітарна націонал-соціалістична держава).

Й. Геббельс пише у своїх щоденниках, що А. Гітлер повторював, «що треба мислити революційно і, перш за все, діяти революційно. Прийшов час, коли <...> ніякі половинчасті міри тепер не допоможуть. Прийшов час людей, які не знають напівмир і дій, вільних від будь-якої половинчастості» [3, с. 322]. З кінця 1930-х рр. ядром структури стає ідея імперії, яка мусила воєнним шляхом вирішити проблему нестачі життєвого простору. Відповідно, структура ідеології змінилась таким чином:

- елементи (расизм, нестача життєвого простору, автаркія, імперія);
- якість елементів (війна на політичному рівні, автаркія на економічному рівні);
- структура елементів (континентальна імперія з економічною автаркією).

А. Гітлер казав: «Право на землю, згідно з вічним законом природи, належить тому, хто завоював її, виходячи з того, що старі кордони стримують зростання чисельності народу. І те, що у нас є діти, які бажають жити, виправдовує наш звитяги на знов завойовані східні землі» [4, с. 72]. Державна діяльність в тридцятих роках минулого століття позначена створенням тоталітарної держави, в якій соціальні проблеми вирішувались шляхом приватної ініціативи при збереженні панівних позицій держави та державного планування. З кінця 1930-х рр. міць тоталітарної держави була спрямована на створення імперії шляхом війни та економічної автаркії взаємозалежних від рейху частин «федерації».

Політичні ідеології є упорядкованими системами, в яких ідеї взаємозалежні та адаптовані до об'єктивних умов. Специфіка ідеології націонал-соціалізму полягає в її гнучкості, в здатності адаптуватися до нових комбінацій об'єктивних факторів історичного періоду, не втрачаючи стратегічної мети. О. Бланк зазначав, що гнучкість, тактичні потреби, доцільність принципів у відповідності до вимог ситуації не змінювали мету та ідеологічне обґрунтування, але ліпше адаптувалися до потреб ситуації та проводили мобілізацію населення [2, с. 51]. Виконуючи мобілізаційні функції, ідеологія не втрачала своєї інтегративної властивості, навпаки, посилювала її, оскільки кожній тактичній меті потрібні свої виконавці.

Ідеологія націонал-соціалізму як система ідей здатна до компенсації ідейними підсистемами, тобто в неї була посилена функція відбору та ком-

бінарики ідей в ідеології. Ідеологія націонал-соціалізму зовні виглядає як еkleктична, але в еkleктиці ідей присутня організованість системи за гнучким, дискретним типом. В ідеології націонал-соціалізму є мета як ядро системи та тактичні елементи як складові системи. Уявімо, що ядро системи – імперія, до якості елементів віднесемо модель імперії: релігійну, політичну, економічну, культурну. Існує традиція пояснення імперської політики внутрішніми і зовнішніми факторами, наприклад, економіст Ф. Ліст пояснював необхідність колонізації Східної Європи расовими факторами. «Навряд чи підлягає сумніву, що германська раса за своєю природою й характером призначена Долею для рішення великого завдання: керувати світовими справами, впроваджувати цивілізацію у дикі й варварські країни» [5, с. 31]. У діяльності Пангерманського союзу зустрічаємо проект імперії з економічною автаркією, створеною в результаті військово-стратегічних дій у напрямі «Drang nach Osten». Ідейний елемент, який нацисти планували використати як інтегратор планів держави і очікувань суспільної психології, – расово чистий народ. А. Гітлер, як зазначає Г. Раушнінг, говорив: «На Сході і на південному Сході Німеччина має намір розповсюджувати свою владу далеко за встановлені кордони. <...> Ми не хочемо рівноправ'я з іншими націями, ми хочемо панування. Роздрібненість та багатівкове безсилля німецької держави примушували мільйони кращих синів німецького народу нести свою культуру іншим народам; то була наша біда, але зараз ми пишаємось цим» [6, с. 119]. Чималий вплив на обґрунтування зовнішньої політики та створення імперії чинили культурні фактори, які виступали аргументацією у геополітичних рекомендаціях К. Хаусхофера. З кінця 1930-х рр. замість культурного співіснування проголошується створення імперії шляхом колонізації інших народів на основі територіальних, культурних, расових імперативів. Заради досягнення загальної мети деякі одиничні завдання переорієнтовувалися, адаптувалися до вимог, потреб пошуку союзників на зовнішній арені та адаптування настроїв, які домінують у суспільстві. Вся структура задається базовою (ядерною) інформацією. Перша структура ідеологічної системи, пов'язана з ідеєю націонал-соціалістичної революції, була підтримана населенням, тоді як структура, пов'язана з континентальною імперією, не сприймалася позитивно населенням з 1942 р., відторгалася, а націонал-соціалістична пропаганда почала інформаційно програвати.

Відомий дослідник І.Я. Матковська писала, що соціальна психологія є дискретною системою, тоді як ідеології є жорсткими системами [7, с. 62]. Ідеологія націонал-соціалізму не тільки включала елементи теоретичного характеру, але й зверталася до ментальності, історичного минулого, моделей

колективного несвідомого німецького народу, тому можемо узагальнити, що вона схильна до типу упорядкованих систем з корпускулярною залежністю організованості функцій адаптації ядра системи до конкретно-історичних умов та соціальної психології.

Ще одним підходом, окрім системного, до дослідження ідеологій є теорії масового суспільства та теорії колективної поведінки. Теорії масового суспільства та теорії колективної поведінки В. Корнгаузера, Т. Парсонса, Е. Фромма, Т. Адорно розглядають злам інституціонального порядку, що провокує зростання напруги, веде до розпаду порядку і появи нових суспільних рухів як однієї із форм колективної поведінки. Т. Парсонс у статті «Демократія і соціальна структура у до нацистської Німеччини», що згадується в «Системі сучасних суспільств» [8], не розглядає соціально-економічну структуру, а досліджує психічну схильність до «радикально-емоційного відокремлення» від того порядку, що існує. Причину фашизму бачить у романтизмі, який зріс на ґрунті раціоналізму, тобто упорядкованої структури монархічного суспільства, руйнація якого посилила внутрішню ворожнечу до конкурентів іншого етнічного походження. Важливо підкреслити, що структурно-функціональна теорія Т. Парсонса визнає фашизм як соціологічно недиференційоване порушення зв'язку соціальної системи, а також як тип легітимації влади, коли фашизм виступав стабілізатором панування.

Суттєвим для розуміння походження тоталітаризму є підхід, запропонований В. Корнгаузером. Він доводить, що люди звертаються до масового руху не на підґрунті економічного інтересу, а на підґрунті обурення проти теперішнього та надії на дещо нове у майбутньому [9, с. 167]. Масові рухи стають актуальними, тому що швидка примусова урбанізація, швидка індустріалізація, примусова заміна автократичної системи на демократичну стають причинами руйнації проміжних структур між індивідом і державою. Перехідний період до індустріалізації і урбанізації не легітимував проміжні організації, вони не пройшли необхідної еволюції, тому відбувся процес «розпорошення» робочого класу і створення «масового суспільства», яке не нависне масам, тому тоталітаризм виникає як бажання маси панувати. Зазначимо, що теорія масового суспільства розкриває механізм створення тоталітарного режиму з середини суспільства, покладає відповідальність як на владу, яка не підтримала соціальні права громадян, так і на самих громадян, які радикально протистояли сучасним суспільним формам, але не піклувалися про захист своїх прав у тоталітаризмі [9, с. 169].

Парадигма колективної поведінки дає змогу аналізувати ідеологію націонал-соціалізму через розгляд індивідуальних рис учасників руху та функції ідеології в контексті психологічного життя

індивідуумів та народу. Ідеологія націонал-соціалізму активно впливала на психологічну сферу, на взаємодію свідомих і підсвідомих процесів, які значно впливали на процес формування національної і соціальної ідентичності. Так, суспільство позитивно прийняло програму партії, адже вона посилила несвідому спадковість з попередньою політичною традицією: феномен фюрера як нащадка сильної монархічної влади та визнання закономірності – сильна державність у традиційному пруському дусі приведе до сильної Німеччини.

Колективній свідомості групи потрібна впевненість у надзвичайних здібностях лідера. Соціальний престиж лідерства може бути оформлений у соціальних ритуалах, нормативно-правовій базі і, що не менш важливо, у психологічній впевненості, що лідер – особлива особа. Саме в таких умовах відбувається підкорення індивіда спільноті, групі, адже людина є переконаною в особливій діяльності лідера, що виражає інтереси групи. Ідеологія націонал-соціалізму руйнувала традиційну авторитарну закритість політичної діяльності, навпаки, створювала певне «магічне» об'єднання індивідуума, спільноти, лідера, тим самим поєднувала базові потреби у владі та підкоренні, гарантом яких виступало харизматичне лідерство А. Гітлера. Політичний психолог В.І. Одайник вважає, що період націонал-соціалізму яскраво розкриває саме таку ситуацію, коли динамізм, пристрасть А. Гітлера викликали відповідь у німців, які в період нацизму були в стані пристрасті до мандрів, войовничості та у своїх душевних проявах були також динамічні, пристрастні [10, с. 99]. Німецька нація, як і італійська, опинилася в складному становищі, що було пов'язано з наслідками світової війни та можливими шляхами виходу з кризи. Унікальність політичної історії Німеччини полягає в тому, що серед множинності варіантів суспільно-політичного розвитку було обрано націонал-соціалістичну модель. Зняти навантаження поразки, знайти захист від ворожого середовища ззовні змогли націонал-соціалісти, тому що запропонували єдність нації, могутність держави та спільну мету, яку можна було досягнути лише докладанням великих зусиль, тому горіння духу, емоційні пристрасті були конче необхідні. Нацистська політична еліта навіть обрала назву державі, граючи на підсвідомій асоціації німців з королівством Карла Великого, тим самим пов'язуючи психологічні комплекси, страхи, очікування людей з ідеологією могутньої імперії. Ситуація змінилася для певних груп населення тоді, коли почали говорити про тотальну війну. А. Гітлер створив нову модель лідерства, об'єднав функції суб'єкта політики і суб'єкта ідеології, створив образ сили, могутності, расової чистоти, які уклалися в створений міф «народу панів». Націонал-соціалістична ідеологія використовувала політичний міф, зверталась

до соціальної психології, тим самим посилювала можливості ідеології щодо адаптування теоретичних ідей до масової свідомості. Стратегіями розвитку країни, моделі громадянської участі, складні теоретичні ідеї було перетворено у популярні, оскільки їхній зміст та ціннісні смисли було спрощено в пропагандистських акціях. Націонал-соціалістична ідеологія не зводиться до соціальної психології, але ірраціональні елементи посилювали функціональну адаптивність ядра ідейної системи до конкретно-історичних умов.

Існують різні підходи щодо існування або відсутності ідеології у НСДАП. Наприклад, Г. Раушнінг вважав, що ні світосприйняття, ні ідеології не існувало, але була жага влади [6, с. 27]. Й. Фест погоджується з Е. Нольте в тому, що якщо поєднати частини, вичленити логічні структури, то з'явиться «ідейне побудування, яке має послідовність та консистенцію» [11, с. 14]. До таких частин віднесено: намагання розширення простору, антимарксизм, антисемітизм, які були об'єднані ланцюгом соціал-дарвіністичної ідеології боротьби – саме вони визначали константи світосприйняття А. Гітлера. Оригінальність Гітлера проявилася у «здатності примусово об'єднувати різноманітне, несумісне та надати клаптиковому килиму своєї ідеології щільність і структуру» [11, с. 14].

Можна погодитись з тезою про наявність структури ідейної системи націонал-соціалізму та підкреслити адаптивні функціональні можливості ідеології. Національна свідомість народів формується практично одночасно з ідеєю держави. Тобто перший етап можна позначити як політизований, тому що свідомість народу тісно прив'язана до владних, державних процесів, які її оформлюють та втілюють. Наступний етап – це етап деполітизації, коли відокремлюється поняття «нація» від поняття «держава», відбувається становлення народу як духовної єдності. Подібні процеси в німецькій історії відображені у творчості Ф. Ніцше [12, с. 150]. Увага приділяється розподілу призначення народу як втілення Духа та держави як функції. Після другого етапу – етапу деполітизації – знову з'являється потреба у політичному оформленні процесів націєбудівництва. Після подій Першої світової війни та спроби впровадження демократичної Веймарської республіки в Німеччині виникли організації, теоретики яких шалено критикували ліберально-демократичну модель. В. Штапель, О. Шпанн, Ф. Юнгер, Е. Юнгер пропонували антиліберальну модель держави – від станової та авторитарної до тоталітарної держави. За їх думкою, модель ліберального націоналізму вичерпала себе. У ХХ ст. відновити єдність, могутність, вплив країни, за їх переконанням, могла лише сильна держава. За часів націонал-соціалізму відбулося повернення до першого етапу – політичного. Отже, націонал-соціалізм

здатний переорієнтувати стратегічні завдання та тактичні цілі, наприклад, відмовитися від ідеї Ф. Ніцше про народ як дух, від деполітизації національного. Для традиційної суспільної свідомості, яка має коріння в імперській політичній культурі, відчуття єдності групи було дуже важливим і принциповим для спільної діяльності суспільства та держави. Ідеологія у цьому випадку виступала механізмом поєднання людини зі структурою, тому що ідея «органічної спільноти» утворювала особливу соціальну систему, в якій людина діяла та з якою ідентифікувала себе.

Характерною рисою ідеології націонал-соціалізму було творче адаптування до потреб сучасності, а також формування необхідної моделі світогляду та поведінки індивідууму. Ідеології виконують роль посередника між дійсністю та сприйняттям дійсності індивідами. Ситуація впливає на обумовленість для кожного індивідууму змісту понять, які виникають у певному середовищі. Дії індивідуумів обумовлені мотивацією, інтерпретацією фактів відповідно до стандартів оцінок, що існують у свідомості людей. «Щоб змінити світ, необхідно пройти такі шаблі: спочатку світ треба концептуально пояснити, потім дискурсивно упровадити в суспільну свідомість способи трактувань й правила користування поняттями і лише потім, шляхом зазначених процедур, вплинути на зміни денотативного змісту предметного світу» [13, с. 146]. Сучасне суспільствознавство доповнює парадигму досліджень ідеології постмодерною, оскільки ідеології змінюють дійсність, виступають мотиваційним підґрунтям для практичних дій, наслідком чого стає синтезно змінена реальність в інформаційному просторі. Ідеологія націонал-соціалізму була реальним фактором політико-культурного управління соціумом. Націонал-соціалісти застосовували нові методи роботи з суспільством. За допомогою знака (мистецтво, кіно, радіо) створювалась «інша реальність», коли всі засоби інформації говорили одне й теж, альтернативи не існувало, а предмети, явища позначалися іншим значенням поняття або характеристика ставала явищем. Так, Г. Гюнтер, досліджуючи расову структуру західних народностей, підкреслював що «фізичні якості людей нордичної раси, без сумніву, привабливі. Індивідууми, які мають подібні риси, стають лідерами в державних справах, а також у науці, техніці, мистецтві. Це підтверджує достатньо велика кількість їхніх представників серед видатних чоловіків і жінок у всіх країнах Заходу» [14, с. 100].

Актуальним залишається системний підхід, який дає змогу досліджувати ідеології як жорсткі або корпускулярні системи, що мають здатність до самовідтворення завдяки гнучкості ірраціональних звернень до соціальної психології. У створенні

політичного управління, організації владних структур націонал-соціалізм як різновид фашизму є раціональним, тоді як в ідеології тягнеться до ірраціональності – символічному та міфічному сприйняттю і поясненню життя. Націонал-соціалізм створював нову реальність, у якій проголошені зміни суспільної свідомості носили об'єктивно-суб'єктивну природу, тобто індивідууми, які знаходились у стані атомізації, перетворювались на заручників об'єктивних цілей, запропонованих ідеологією націонал-соціалізму.

Однією з політичних ідеологій ХХ ст., яка найбільш підлягає критичному аналізу, є ідеологія націонал-соціалізму як більш руйнівна у своїх наслідках. У проблемному полі наукових досліджень залишається проблема внутрішньої структури ідеологічних систем, динаміки ідейних елементів, конкретних механізмів зв'язку ідеологічних систем з соціально-політичними структурами та соціально-психологічними контекстами дії в умовах інформаційної революції, що залишається, вочевидь, питанням для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Медведева Н. Н. Внешнеполитический имидж Рос1. Барг М.А. Цивилизационный подход к истории. Дань конъюнктуре или требование науки? / М.А. Барг // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 27–35.
2. Бланк А.С. Идеология германского фашизма : материалы к спецкурсу для студентов истор. фак-та / А.С. Бланк. – Вологда : [б. и.], 1974. – 38 с.
3. Геббельс Й. Дневники 1945 года. Последние записи / Й. Геббельс ; пер. с нем., вступ. слово и

общ. ред. А.А. Галкина. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 416 с.

4. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер ; пер. с нем. И.В. Розанова ; общ. ред., вступ. статья и предисл. И.М. Фрадкина. – Смоленск : Фирма «Русич», 1993. – 496 с.
5. Опитц Р. Фашизм и неофашизм / О. Опитц ; сокр. пер. с нем. ; под ред. А.А. Галкина. – М. : Прогресс, 1988. – 280 с.
6. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Г. Раушнинг ; пер. с нем. ; под ред. А.В. Егазарова. – М. : МИФ, 1993. – 381 с.
7. Малиновский А.А. Пути теоретической биологии / А.А. Малиновский. – М. : Знание, 1969. – 63 с.
8. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М., 1998. – 270 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : filosof.historik.ru/books/item/f00/s01/z0001064/st000.shtml.
9. Корнхаузер В. Политика массового суспільства / В. Корнхаузер // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 161–175.
10. Одайник В.И. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга / В.И. Одайник. – СПб. : Ювента, 1996. – 382 с.
11. Фест И. Гитлер: Биография ; И. Фест ; пер. с нем. А.М. Андропова, А.С. Федорова. – Пермь : Культурный центр «Алетейя», 1993. – 544 с.
12. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое / Ф. Ницше [Электронный ресурс]. – Режим доступа : lib.ru/NICSHE/chelowechescoe.txt.
13. Чернавский М.К. К проблеме социальной ангажированности идеологий / М.К. Чернавский // Государственная служба. – 2008. – № 3. – С. 145–149.
14. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма / Дж. Моссе ; пер. с англ. Ю.Д. Чупрова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – 385 с.